

Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju Polskiej Akademii Nauk
Zeszyt 272, rok 2018, s. 401–419

Daria Szarejko-Worobiej, Kinga Rybak-Niedziółka, Anna Długozima

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Wydział Ogrodnictwa,
Biotechnologii i Architektury Krajobrazu, Katedra Sztuki Krajobrazu,
ul. Nowoursynowska 159, 02-776 Warszawa,
szarejko.daria@gmail.com, kinga.rybak@wp.pl, ania.dlugozima@gmail.com

PRZESTRZENIE KOMEMORATYWNE I ICH ANALIZA KRAJOBRAZOWA W ODNIESIENIU DO WYBRANYCH PRZYKŁADÓW POMNIKÓW

Abstract: Commemorative Spaces And Their Landscape Analysis With Regard To Selected Examples Of Monuments. Multidimensional, variety of saving memories ways in landscape is visible in creation of commemorative spaces. These meaning is strictly connected with the most important events and persons in history of the country. Authors of article in their research are concentrated on commemorative space with monuments example in Poland and the world presence in landscape design meaning. They are announced by landscape analysis methods to recognition of structure, meaning and phenomena of chosen objects in genius loci categories. In Study of Conditions and Directions of Space Development Capital City of Warsaw is found the record that “commemorative resource” is not enough examined and protected. The aim of elaboration is indication of tendencies in aspects of location, space relations and meanings of memory places.

Keywords: Commemorative space, memoring, genius loci, phenomena, identity

JEL codes: H490, R140, R150

Wprowadzenie

Krajobraz nie jest statyczny, zmienia się w czasie. Czytelne jest w nim oddziaływanie między historią a miejscem [Zachariasz 2011: 311]. W człowieku zakorzeniona jest skłonność do dokumentowania, kształtowania obrazu minionych zdarzeń. Jeden z wymiarów, w którym pamięć jest utrwalana, stanowi krajobraz. W krajobrazie naznaczonym wydarzeniem ważnym dla grupy społecznej wydzielona zostaje przestrzeń podporządkowana funkcji upamiętniania. Wcześniejsze przeznaczenie formalnie ustępuje pragnieniu publicznego zamanifestowania, zachowania pamięci o wydarzeniu dla przyszłych pokoleń. W ten sposób konstrytuuje się przestrzeń komemoratywna.

Kluczowym problem jest to, w jaki sposób upamiętnić ważne wydarzenia historyczne oraz śmierć za pomocą krajobrazu. *Wielki dylemat*, tak to określa Waldemar Jama w swojej pracy *Auschwitz*. Twierdzi, że nie można zmieścić tragedii w jednym obiekcie, który ukazuje bezpośrednio zdarzenia. Brutalna wiedza bardziej przeszkadza niż pomaga. Jest to koszmar, który znamy, ale nie chcemy go rozpamiętywać. Zatem takie miejsca powinny stawać się wręcz punktem terapii pamięciowej. Właściwe są słowa Pierre'a Nory, że takie miejsca *stają się miejscami pamięci nie dlatego, że mają materialną postać, lecz z powodu swojej symbolicznej funkcji* [Szarejko 2015]. Dlatego nawet jeśli pamięć wymusza konfrontację z tym co nieprzyjemne, to musimy ją umacniać, aby nasza tożsamość była silniejsza [Pazderski 2007]. Znalezienie definicji i rozwiązywanie przedstawionych problemów jest niezbędne do projektowania miejsc pamięci rozumianych przez ustawę jako zasoby komemoratywne, które budują przestrzenie komemoratywne. Co do nich zaliczamy? Cmentarze, pomniki, obiekty zabytkowe. Miejsca publiczne, takie jak place miejskie, po postawieniu pomnika przekształcają się ze sfery profanum w sacrum. Staramy się wydzielać te przestrzenie, ogradzamy cmentarze, kościoły, kapliczki i przydrożne krzyże [Patoczka 2012: 104–115]. Pierre Nora uważa, że aby powstały „miejsca pamięci”¹, musi być wola pamiętania [Nora 2009]. Chcąc odbudowy, odtworzenia pamięci, musimy zmierzyć się z przykrymi wspomnieniami, które niesie historia miejsc tragedii narodowych [Królikowski 2006: 103]. Celem badawczym jest zidentyfikowanie kategorii *genius loci* pomników w odniesieniu do wymienionych wyżej trzech poziomów doświadczania obiektów na wybranych przykładach. Przyjęto tezę badawczą opierającą się na założeniu, że przestrzenie komemoratywne bazujące na upamiętnianiu w postaci pomników można rozpoznać i określić ich *genius loci* – co pozwala lepiej zrozumieć ich strukturę, znaczenie, potencjał i fenomen.

¹ *Lieux de memoire* – powstają w wyniku gry między pamięcią i historią, interakcji między dwoma czynnikami, której rezultatem jest ich wzajemna nadmierna determinacja.

1. Metodyka i aspekty prawne dotyczące lokalizowania pomników

W polskich przepisach prawa odwołania do różnych kategorii miejsc pamięci znaleźć można w ustawach takich jak: ustawa o cmentarzach wojennych z 1933 r. (groby i cmentarze wojenne) [*Ustawa... 1933*], ustawa Prawo budowlane (definicja obiektu budowlanego, małej architektury, w tym kapliczka) [*Ustawa... 1994*], ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym: dobra kultury współczesnej (niebędące zabytkami dobra kultury, takie jak pomniki, miejsca pamięci, budynki, ich wnętrza i detale, zespoły budynków, założenia urbanistyczne i krajobrazowe, będące uznanym dorobkiem współcześnie żyjących pokoleń, jeżeli cechuje je wysoka wartość artystyczna lub historyczna) [*Ustawa... 2003*]. Istotna jest również zmiana ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej [*Ustawa... 2018*] – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu oraz niektórych innych ustaw. Zlikwidowano działającą od 1988 r. Radę Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, która była jedynym w Polsce organem państwowym inicjującym i koordynującym działalność związaną z upamiętnianiem historycznym. Jej zadania zostały przekazane Instytutowi Pamięci Narodowej, który od tej pory prowadzi działalność związaną z upamiętnianiem historycznych wydarzeń, miejsc i postaci w dziejach walk i męczeństwa narodu polskiego w kraju i za granicą oraz miejsc walki i męczeństwa innych narodów na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej w okresie od 8 listopada 1917 r. do 31 lipca 1990 r.

Przystępując do projektu pomnika, należy opracować projekt zagospodarowania terenu, który musi być zgodny z aktualnym miejscowym planem zagospodarowania przestrzennego (MPZP), a w przypadku braku MPZP należy uzyskać decyzję o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu, przy czym: lokalizację inwestycji celu publicznego ustala się w drodze decyzji o lokalizacji inwestycji celu publicznego. Niewątpliwie najważniejszy jest kontekst. Dla przykładu, zanim przy Politechnice Wrocławskiej stanął pomnik pomordowanych profesorów lwowskich, wykonano model w skali 1:1, żeby sprawdzić, w którym miejscu będzie się najlepiej prezentował.

Na podstawie oceny i analizy stanu istniejącego projektowanej przestrzeni oraz wytycznych i potrzeb inwestycyjnych przystępuje się do projektowania miejsca i jego otoczenia, zachowując zasady kompozycji i ładu przestrzennego.

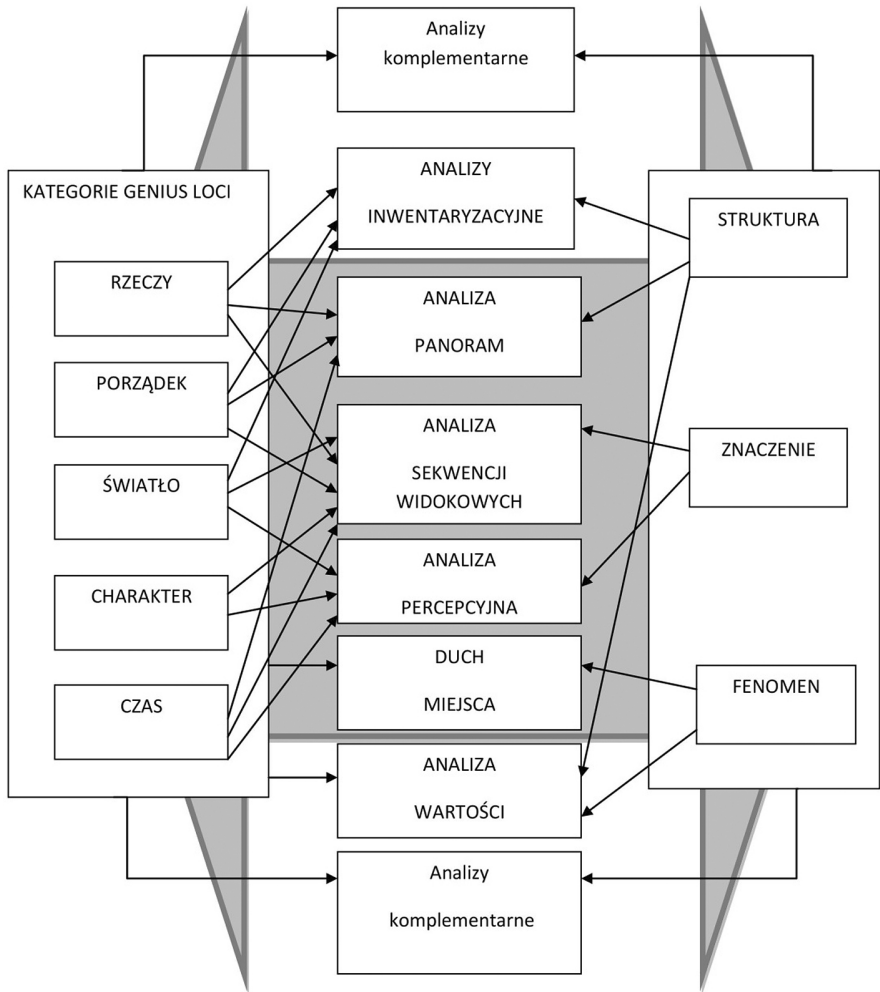
Łączenie doświadczenia codziennego z doświadczeniem poetyckim jest istotą metody fenomenologii architektury stosowanej przez Christiana Norberga-Schulza [*Norberg-Schultz 1979*], a mającej za cel dotarcie do ducha miejsca (*genius loci*). Umożliwia dostrzeżenie wartości z pozoru niewidocznych, a nawet ukrytych. Według Hugona od św. Wiktora: *Piękno widzialne jest*

obrazem piękna niewidzialnego [Henry-Claude i in. 1997: 20], dlatego odkrycie ducha miejsca to pokazanie czegoś wcześniej niedostrzegalnego. *Genius loci* wyróżnia pięć kategorii rozumienia danego miejsca: rzeczy (wnętrza mają elementy składowe o jakimś kształcie i kolorach), porządek przestrzeni, charakter, światło (różnicuje kolory, buduje nastrój) i czas (regularny, nieregularny, rytmy). Aby lepiej zrozumieć *genius loci*, należy posłużyć się archetypami krajobrazów: romantycznego, kosmicznego i klasycznego. Przestrzeń romantyczna: ciągła i geometrycznie nieokreślona. Rozedrgania wypuklają kontrasty pór roku oraz światła i cienia. Natura w aurze tajemniczości. Przestrzeń kosmiczna: porządek i monotonia. Widać w niej geometrię oraz brakuje indywidualności. Przestrzeń klasyczna: równowaga i przemyślana kompozycja. Każde miejsce ma swoją tożsamość [Rykała 2011]. Duch miejsca to również trudne do zdefiniowania i zapisu emocjonalne więzi z przestrzenią. Według Norberga-Schulza poznać przestrzeń możemy tylko dzięki wnikliwej obserwacji i własnemu opracowaniu. Przestrzeń rejestrujemy badaniami przyrodniczymi, postacią graficzną, opisywaną i oczywiście *genius loci* [Skalski 2007].

Przy projektowaniu i modernizowaniu przestrzeni komemoratywnych powinno się brać pod uwagę wszystkie aspekty krajobrazowe i tożsamościowe związane z całym spektrum znaczeń lokalnych oraz ponadlokalnych dotyczących upamiętniania. Obiekty na świecie starają się uwzględniać metody związane nie tylko z samym planowaniem, ale również badania społeczne [Auge 2010]. Jednym z najważniejszych czynników wykorzystywanych w całym procesie projektowania jest analiza krajobrazowa [Rybak-Niedziółka 2016]. Rozpoznanie terenu w aspekcie strukturalnym, znaczeniowym i fenomenologicznym jest kluczem do określenia tożsamości miejsca. Aby dobrze zdiagnozować obszar opracowania niezbędne są komplementarne analizy [Lynch 1960; Wejchert 1976; Ellin 2006; Lefevre 2006; Duany i in. 2010]. Metodyka oparta na rozpoznawaniu kategorii *genius loci* pozwala w pełni odnaleźć elementy materialne i niematerialne danej przestrzeni komemoratywnej [Norberg-Schultz 1979; Królikowski 2006]. Jej otwarty charakter pozwala dostosować wybór konkretnych analiz do wybranego miejsca (ryc. 1). W odniesieniu do pomników wybrano metody inwentaryzacyjne badające strukturę, metodę sekwencji widokowych [Cullen 1960] i analizę percepcyjną [Skalski 2007] przy rozpoznawaniu znaczeń oraz określenie ducha miejsca przy badaniu fenomenu. Przedstawione wyniki badań są syntezą przeprowadzonych analiz (ryc. 1).

Przedstawione tutaj przykłady zostały wybrane ze względu na ich wyjątkowość wynikającą z ujęcia krajobrazowego, budzącego pamięć w szerokim kontekście. Dlatego też są najlepszymi przykładami z punktu wybranej metodyki. Są to obiekty znane i doceniane na całym świecie, wykraczające znaczeniowo ponad wstępne założenia, głęboko trafiające do społeczeństwa niezależnie od

MODEL PANOFSKIEGO



Ryc. 1. Otwarty model analizy krajobrazu przestrzeni komemoratywnych
 Źródło: Opracowanie własne: K. Rybak-Niedziółka.

czasu, narodowości, wyznania oraz aktualnej sytuacji politycznej. Są swoistą platformą do podejmowania na nowo tematów, historii, jakie się w nich zawierają. Są przeciwieństwem popularnego szczególnie w Polsce, kamiennego upamiętniania – głuchego, bezrefleksyjnego.

2. Opis wybranych przykładów pomników w przestrzeniach komemoratywnych

Przestrzenie komemoratywne są przykładami miejsc, w których obiekty niesakralne, takie jak mur, drzewa, kamień, przestrzeń, stają się święte, gdyż są nośnikami warstwy znaczeniowej, są archetypami *sacrum*. Analizowane przykłady ze świata oraz Polski ukazują rozpiętość możliwości i sposobów budowania emocji oraz wspierania pamięci. Przedstawione obiekty działają przestrzenią, funkcją, imitacją, treścią, iluzją, a nawet pustką jak pole bitewne Grunwaldu.

Na świecie od dawna można zauważyć trendy, które uwzględniają krajobraz w upamiętnianiu, a nawet powodują, że „gra” w nim główną rolę. Te tendencje zaczynają przechodzić również na grunt polski, co widać w projektach, które zajęły pierwsze miejsca w konkursie na pomnik w Smoleńsku. Upamiętniać można symbolicznie lub całymi założeniami takimi jak skanseny. Przykładem może być Muzeum Wsi Mazowieckiej w Sierpcu lub Genesee Country Village w Mumford. W obu nie tylko wiernie odwzorowano architekturę i wyposażenie, ale cyklicznie odbywają się tam inscenizacje życia codziennego. Można zauważyć tendencję w upamiętnianiu, która coraz mocniej szanuje „miejsce jako świadka”, w tym przyrodę, w którą się nie ingeruje, a którą się wręcz eksponuje. Przykładami mogą być pomniki o charakterze krajobrazowym, takie jak: Vietnam Veterans Memorial, Franklin Delano Roosevelt Memorial i Flight 93 National Memorial. Są to przede wszystkim miejsca pamięci narodowej. Takie miejsca mają wspomóc społeczeństwo w celebrowaniu wartości. Wykreowany krajobraz ma sprzyjać kontemplacji, upamiętnianiu, ale też partycypacji obywateli [Zachariasz 2012].

2.1. Vietnam Veterans Memorial

To najsłynniejszy z aż 500 amerykańskich pomników poświęconych wojnie w Wietnamie. Stanowi przykład zupełnie innego, nowego jak na czasy, w których powstawał (1982 r.), pomysłu na poruszenie widza i upamiętnienie. Konkurs wygrała 21-letnia May Lin z Yale University. Projekt nawiązywał do *land artu* i zdecydowanie nie przypominał tradycyjnych pomników z postaciami w heroicznych pozach. Lin nazwała to *szczeliną w ziemi*, tłumacząc: *Wyobrażałam sobie, że biorę nóż i przecinam ziemię, otwierając ją, a początkowy gwałt i ból z czasem może się zaleczyć*². Usytuowanie było dostosowane do całego

² Nawiązując do trudnych czasów wojny wietnamskiej i rany, jaka po niej pozostała w narodzie.

Mall³. Ramiona ściany z jednej strony kierują się na Washington Memorial, z drugiej na Lincoln Memorial. Ściana jest wykonana z polerowanego granitu, na którym wyryte są imiona i nazwiska. Upamiętnia 60 tys. osób, które zginęły w Wietnamie [Zachariasz 2012]. Założenie komemoratywne aurostwa Lin zostało zaaranżowane jako droga, która wprowadza odbiorcę w rolę pielgrzyma i odgrywa niezwykle istotną rolę w budowaniu narracji założenia przestrzennego. Z jednej strony wycisza, z drugiej zaś buduje napięcie, poczucie zagrożenia, skłania do refleksji, uświadamiając ogrom cierpienia i skalę wojny. Pomimo swojej prostoty, pomnik budzi emocje i zmusza do refleksji. Gdy czytamy nazwiska, w polerowanym kamieniu odbijają się nasze twarze.

Vietnam Veterans Memorial jest przykładem bardzo spójnej i prostej struktury, która odbija się w interpretacji porządku, rzeczy i charakteru. Czas jest tutaj symbolem upamiętnienia, a światło tworzy grę z widzem poprzez



Fot. 1. Vietnam Veterans Memorial

Źródło: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:US_flag_reflexion_on_Vietnam_Veterans_Memorial_12_2011_000124.JPG [dostęp: 10.11.2018].

³ National Mall w Waszyngtonie to miejsce pamięci, splatania przeszłości i współczesności. Z przyległymi parkami tworzy tematyczny park pamięci. W pierwszym okresie honorowano tu prezydentów, bohaterów walk i tych zamordowanych w wojnach, a następnie osoby cywilne, ich poświęcenie i wyrzeczenia, wybitne postacie publiczne, ale również idee oraz istotne wydarzenia.

Wyniki analiz krajobrazowych Vietnam Veterans Memorial

<i>Genius loci</i>	Kategorie				
	porządek	czas	charakter	rzeczy	światło
Struktura	prostota	stały	podniosły	minimalizm	naturalne
Znaczenie	podniosłe	historia	wspomnienie	zatrzymanie	tło
Fenomen	spójność	odniesienie	kosmiczny	refleksja	odbite

Źródło: Opracowanie własne: K. Rybak-Niedziółka, D. Szarejko.

odbicia. Ta wielokrotnie nagradzana realizacja jest dobrym przykładem harmonii tożsamości i krajobrazu (fot. 1, tab. 1).

2.2. Franklin Delano Roosevelt Memorial

Jest to drugi tak znaczący pomnik wśród innych Mall (fot. 2). Projektant, Lawrence Halprin, został wybrany do tego zadania w 1974 r. Głównym tematem jest woda, ma ona zadanie symboliczne i praktyczne. Roosevelt kochał wodę, żeglowanie po morzu, stała się ona też poniekąd przyczyną jego



Fot. 2. Franklin Delano Roosevelt Memorial

Źródło: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/9b/Aerial_view_of_the_Franklin_Delano_Roosevelt_Memorial%2C_15635v.jpg [dostęp: 26.03.2015].

Wyniki analiz krajobrazowych Franklin Delano Roosevelt Memorial

<i>Genius loci</i>	Kategorie				
	porządek	czas	charakter	rzeczy	światło
Struktura	złożoność	płynący	wspomnienie	zmienność	naturalne
Znaczenie	zwyczajność	historia	wspomnienie	zmienność	tło
Fenomen	droga	pamięć	romantyczny	personifikacja	zmiennie

Źródło: Opracowanie własne: K. Rybak-Niedziółka, D. Szarejko.

śmierci, zachorował na polio. Funkcjonalnie woda tłumi hałas lotniska, które znajduje się nieopodal. Powierzchnia to 3 ha ogrodu z czterema wnętrzami symbolizującymi cztery kadencje prezydentury. Ogród jest pełen rzeźb prezydenta ukazujących go w różnych sytuacjach, np. na wózku inwalidzkim (niepełnosprawność inspirowała jego przywództwo). Znajduje się tam też rzeźba przedstawiająca jego żonę.

Franklin Delano Roosevelt Memorial to przykład romantycznego krajobrazu opartego na personifikacji życia człowieka zarówno w kontekście publicznym, jak i prywatnym, co odzwierciedla kategoria rzeczy. Czas jest wyznaczony tutaj etapami życia. Porządek odnosi się do jego przepływu. Charakter jest romantyczny, światło podąża za opowiadaną historią (tab. 2).

Vietnam Veterans Memorial i Franklin Delano Roosevelt Memorial to przykłady upamiętnienia wpisanego w otaczający krajobraz bez naruszania harmonii. Budują tożsamość narodową i pobudzają pamięć [Zachariasz 2012].

2.3. Kennedy Memorial

Jest to jeden z najpiękniejszych krajobrazowych pomników. Ogród-pomnik został odsłonięty w Anglii w 1965 r. Stanowi on upamiętnienie prezydenta Stanów Zjednoczonych Johna Kennedy'ego, który dążył do zaprowadzenia pokoju na świecie. Jellicoe tak pisał o tym miejscu: krajobraz i tylko krajobraz jest pomnikiem, zaś kamień i opisowa tablica to jedynie objaśnienie. Całość obejmuje ścieżkę prowadzącą przez las i serię schodów wzdłuż polany na której stoi pomnik (fot. 3) (projektant nawiązał tym samym do *The Pilgrims' Progress* (1678) Johna Bunyana, aby zawrzeć alegorię życia jako podróży) [Zachariasz 2012].

Kennedy Memorial jest przykładem bardzo kameralnego i symbolicznego upamiętnienia. Zastosowane elementy nawet trudno nazwać minimalistycznymi. Rzeczy są ścieżką i znakiem. Czas jest ponownie drogą, światło zmienia się wraz z otaczającą przyrodą. Charakter jest romantyczny, porządek opiera się na harmonii z otaczającym krajobrazem (fot. 3).



Fot. 3. Kennedy Memorial

Źródło: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/2e/John_F_Kennedy_Memorial%2C_Runnymede_-_geograph.org.uk_-_1750972.jpg [dostęp: 10.11.2018].

Tabela 3

Wyniki analiz krajobrazowych Kennedy Memorial

Genius loci	Kategorie				
	porządek	czas	charakter	rzeczy	światło
Struktura	droga	zmienny	podniosły	znak	naturalne
Znaczenie	codziennosc	historia	wspomnienie	zatrzymanie	tło
Fenomen	harmonia	odniesienie	romantyczny	refleksja	zmienność

Źródło: Opracowanie własne: K. Rybak-Niedziółka, D. Szarejko.

Miejsce może przechowywać pamięć przez zachowanie *genius loci*, naśladowanie krajobrazów, układów roślinnych. Upamiętniać można również, zachowując poprzednią formę użytkowania terenu. Przykładami mogą tu być Gantry Plaza State Park i Pola Grunwaldzkie.

2.4. Gas Work Park, Gantry Plaza State Park

Obydwa omawiane obiekty przedstawiają podobne myślenie o przestrzeni komemoratywnej, a kategorię *genius loci* wyraża się w sposób symetryczny na poziomie struktury, znaczenia i fenomenu. Work Park to miejsce zamkniętej



Fot. 4. Gas Work Park

Źródło: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/ea/Gas_Works_Park-2.jpg
dostęp: 10.11.2018].

starej gazowni. Pozostawiono część dawnych rur i maszyn, które teraz wyglądają jak instalacja w parku rekreacyjnym (fot. 4). Przemysł niegdyś tworzył miasta i tożsamość mieszkańców, których większość pracowała w takich miejscach. Dlatego często upamiętnia się tereny poprzemysłowe, takie jak np.: paryski park La Vilette, Citroena czy Bercy. Gantry Plaza State Park to dawny przemysłowy brzeg w Long Island City w Queens w Nowym Jorku. Dziś jest zieleńcem ze starą suwnicą kolejową i fragmentami torów, które porasta roślinność (fot. 5). Jest to szczególnie poprzemysłowe miejsce, gdyż poświęcono je robotnikom, którzy budowali w mieście drapacze chmur. Po 11 września 2001 r. miejsce nabrało jeszcze głębszego wymiaru. Oglądając z tego brzegu panoramę Manhattanu, nie widzimy dwóch najwyższych bliźniaczych wież: World Trade Center.

Obydwa opisywane parki wpisują się w szeroki trend wykorzystywania elementów industrialnej przeszłości do nowych form zagospodarowania. Rzeczy tworzą tutaj ruiny fabryk. Porządek opiera się na chaosie rozstawienia elementów, które przetrwały. Czas odnosi się do przemijania. Charakter jest



Fot. 5. Gantry Plaza State Park

Źródło: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/29/Gantrygantries.JPG>
 [dostęp: 10.11.2018].

Tabela 4

Wyniki analiz krajobrazowych Gas Work Park, Gantry Plaza State Park

Genius loci	Kategorie				
	porządek	czas	charakter	rzeczy	światło
Struktura	chaotyczny	zmienny	codzienny	rozproszenie	naturalne
Znaczenie	codziennosc	historia	zwyczajność	przenikanie	budulec
Fenomen	pozostalosc	przemijanie	romantyczny	przeszłość	zmiennie

Źródło: Opracowanie własne: K. Rybak-Niedziółka, D. Szarejko.

zobrazowany romantycznym duchem miejsca podkreślonym przez zmienność światła (tab. 4).

2.5. Irish Hunger Memorial

To symboliczny obraz wsi irlandzkiej na terenie Battery Park w Nowym Jorku (fot. 6). Wraz z kamieniami w trawie, na których wryte są 32 nazwy



Fot. 6. Irish Hunger Memorial

Źródło: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/bf/62_species_of_plants_on_the_sloping_hill_of_the_Irish_Hunger_Memorial.JPG [dostęp: 10.11.2018].

Tabela 5

Wyniki analiz krajobrazowych Irish Hunger Memorial

<i>Genius loci</i>	Kategorie				
	porządek	czas	charakter	rzeczy	światło
Struktura	– rozproszenie	– codzienny	– podniosły	– minimalizm	– naturalne
Znaczenie	– wyjątkowość	– historia	– wspomnienie	– pamięć	– tło
Fenomen	– spójność	– odniesienie	– romantyczny	– refleksja	– stałe

Źródło: Opracowanie własne: K. Rybak-Niedziółka, D. Szarejko.

hrabstw, stanowi wspomnienie po tragedii, jaką był „wielki głód” w Irlandii. Pomnik stanął w 150 rocznicę wydarzenia. Pamięć stymuluje też dźwięk: odczytywane relacje dotyczące głodu na świecie w formie audio. Dzieło ma niezwykły wydźwięk, gdyż porusza współczesne problemy. Pracę przygotowali w 2002 r. Brian Toll i Gail Wittwer-Laird. Rzeźbiarz i architekt krajobrazu stworzyli dzieło rzeczywistości i złudzeń. Czwierć akra irlandzkich wzgórz, kamienne chaty, ugory i roślinność typowa dla regionu⁴ [Zachariasz 2012].

⁴ Rośnie tam ponad 60 odmian irlandzkiej flory, a chata pochodzi z osady Carradogan w gminie Attymus w hrabstwie Mayo, opustoszała w latach 60. wcześniej w XX w. należała do rodziny Snack, dlatego widnieje na niej napis: dla upamiętnienia członków rodziny Snack i wcześniejszych generacji.

2.6. Pola Grunwaldzkie⁵

Jest to pomnik historii – podlega zatem ochronie ze względu na szczególne wartości historyczne, przestrzenne, materialne i niematerialne (fot. 7). Zwycięstwo wojsk Jagielly nad zakonem krzyżackim stało się symbolem i wartością narodową niezwykle trwale zapisaną w świadomości Polaków. Co roku gmina, Związek Harcerstwa Polskiego, „Wspólnota Drużyn Grunwaldzkich” i bractwa rycerskie 15 lipca organizują Dni Grunwaldu. Przy pomniku odbywają się uroczystości, jednak największą atrakcją jest inscenizacja bitwy, w której udział biorą bractwa rycerskie z Polski oraz zagranicy. Pamięć zostaje pobudzona do życia.



Fot. 7. Pola Grunwaldzkie

Źródło: [https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/61/Monument_Grunwald_%28Pola_Grunwaldzie%](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/61/Monument_Grunwald_%28Pola_Grunwaldzie%28) [dostęp: 10.11.2018].

⁵ W węższym ujęciu obszar położony w odległości 2 km na południowy wschód od wsi Grunwald, pomiędzy Stębarkiem, Łodwigowem i Ulnowem (powiat ostródzki, województwo warmińsko-mazurskie), obejmujący łąki i tereny zalesione, zespół pomnikowy oraz ruiny kaplicy pobitewej, który rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 września 2010 r. uznany został za pomnik historii. W szerszym ujęciu jest to cały obszar, na którym rozgrywała się bitwa pod Grunwaldem [http://pl.wikipedia.org/wiki/Grunwald_%E2%80%93_Pole_Bitwy; dostęp: 25.03.2015].

Tabela 6

Wyniki analiz krajobrazowych Pól Grunwaldzkich

Genius loci	Kategorie				
	porządek	czas	charakter	rzeczy	światło
Struktura	prostota	cykliczny	wspomnienie	znak	naturalne
Znaczenie	harmonia	historia	wyjatkowość	zmiennność	tło
Fenomen	obecność	odtworzenie	romantyczny	refleksja	zmiennie

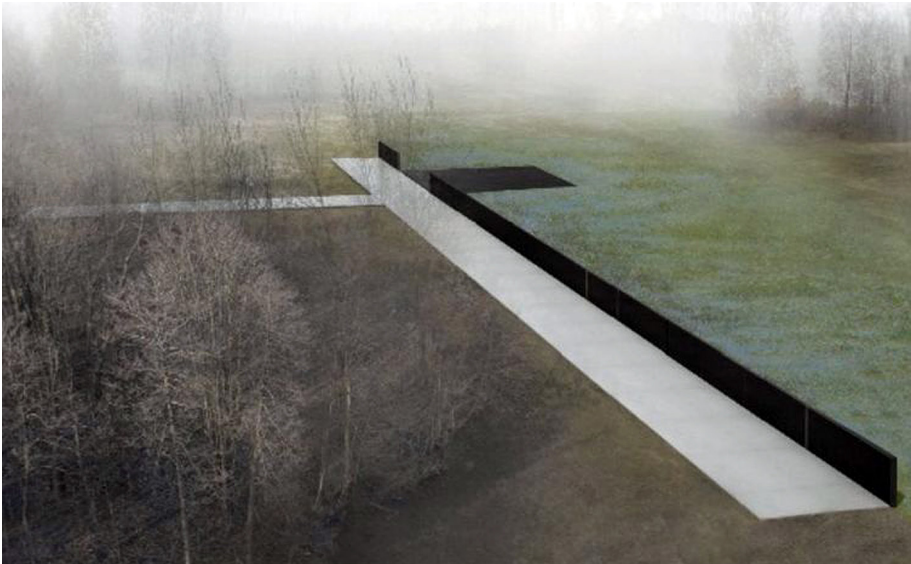
Źródło: Opracowanie własne: K. Rybak-Niedziółka, D. Szarejko.

Pola Grunwaldzkie są przykładem pomnika, który ożywa wraz z przebywającymi tam ludźmi odtwarzającymi średniowieczną bitwę. Jest rodzajem pomnika-wydarzenia odbywającego się cyklicznie raz do roku. Można powiedzieć, że ożywa w pamięci właśnie wtedy. Odbija się to w wynikach badań, według których tego typu obiekty interpretują czas cyklicznością zdarzeń. Rzeczy istnieją jako informacja, dopiero odwiedzający zmieniają miejsce w pomnik. Porządek jest czystym krajobrazem, charakter jest romantyczny podkreślony zmiennym światłem (tab. 6).

2.7. Projekt pomnika w Smoleńsku

Podobny w wymowie jest zwycięski projekt w konkursie na pomnik w miejscu katastrofy lotniczej w Smoleńsku (Rosja) z 10 kwietnia 2010 r. Wśród 96 ofiar znaleźli się prezydent Lech Kaczyński wraz z małżonką Marią. Idea pomnika powstała w pierwszą rocznicę z inicjatywy Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego RP oraz Ministra Kultury Federacji Rosyjskiej, a sam konkurs ogłosili prezydenci obu państw: Bronisław Komorowski i Dmitrij Miedwiediew. Organizatorem zostało Centrum Rzeźby Polskiej w Orońsku. Konkurs wygrał zespół w składzie: Sołyga, Śmiechowski, Komorek.

Zwycięski projekt ma formę wysokiego na 2 m czarnego muru o cmentarnym charakterze (fot. 8). Jego ustawienie wskazuje kierunek ostatniej fazy lotu prezydenckiego samolotu Tu-154M: wschód–zachód. Dzieli teren na część sakralną, czyli teren, na którym doszło do zderzenia z ziemią i rozproszone zostały szczątki, oraz tę publiczną z prostopadłymi drogami, gdzie jedna przylega do muru, a druga do niego prowadzi. Na murze wyryto inskrypcje z nazwiskami ofiar oraz godło Polski. W murze znajdują się pęknięcia i szczeliny, przez które mamy, jak mówi członek jury Marek Budzyński: *wycinkowy kontakt z miejscem katastrofy*. W pewnym momencie mur otwiera się w formie platformy z granitu, która jest wysunięta w miejsce katastrofy [culture.pl]. Tak oszczędna forma buduje większe emocje i refleksje niż obrazowe, dosłowne przedstawianie tragedii. Mur i oglądanie terenu przez



Fot. 8. Projekt pomnika w Smoleńsku

Źródło: <http://culture.pl/pl/wydarzenie/solyga-smiechowski-komorek-zwycieczcami-konkursu-na-pomnik-w-smolensku> [dostęp: 25.03.2015].

szczeliny buduje w nas uczucie tajemnicy, a wysunięty plac wprowadza nas bezpośrednio w strefę sacrum. Dzięki granicy, jaką jest mur, projekt bardzo silnie wpływa na odczuwanie miejsca po jego przekroczeniu. Ten prosty zabieg może powodować tak silne refleksje, że wielu odwiedzających może mieć obiekcje co do przekraczania tej granicy ze względu na szacunek, ale i przytłoczenie – bez punktowego, typowego oznaczenie miejsca nie jesteśmy pewni, czy nie profanujemy czyjegoś cierpienia.

Projekt pomnika w Smoleńsku uzyskał dokładnie takie same wyniki jak Vietnam Veterans Memorial, co nie dziwi ze względu na zastosowane zabiegi

Tabela 7

Wyniki analiz krajobrazowych projektu pomnika w Smoleńsku

<i>Genius loci</i>	Kategorie				
	porządek	czas	charakter	rzeczy	światło
Struktura	prostota	stały	podniosły	minimalizm	naturalne
Znaczenie	podniosłe	historia	wspomnienie	zatrzymanie	tło
Fenomen	spójność	odniesienie	kosmiczny	refleksja	stałe

Źródło: Opracowanie własne: K. Rybak-Niedziółka, D. Szarejko.

formalne i podobne osadzenie obiektu w krajobrazie. Jego charakter jest podniosły, kompozycja form oparta jest na minimalizmie podkreślanym poprzez ramowanie otaczającego krajobrazu. Czas jest stały, światło jest uzupełnieniem. Całość swoją prostotą wyraża głębokie emocje (tab. 7).

Podsumowanie

Badania wykazały, że w przestrzeniach komemoratywnych dominują struktury o prostocie porządku, codziennym czasie, podniosłym charakterze, z minimalistycznym układem rzeczy, osadzone w naturalnym świetle. Znaczenie najczęściej odnosi się w kategorii porządku do wyjątkowości, jest osadzone w czasie przeszłym, ma charakter wspomnieniowy, rzeczy są związane z upamiętnieniem, światło jest tłem. Fenomen ma harmonijny porządek, czas odnosi się do tematu pomnika, charakter jest romantyczny, rzeczy są związane z refleksją, światło jest raczej stałe. Wyniki wskazują nie tylko na spełnienie oczekiwań twórców tych upamiętniających założeń. Fenomenem tych przestrzeni jest otwarcie na refleksję, emocje, których nie da się zbudować za pomocą zwyczajowej informacji na tablicy, stanowiącej fakt historyczny. Zgodnie z celem i tezą pracy określono i rozpoznano kategorie *genius loci* pomników. Przedstawione przykłady pokazują, jak umiejętne stopniowanie odbioru poprzez zmienność, zatrzymanie czy przenikanie rzeczy pozwala budować refleksje i emocje odbiorców, przyczyniając się do zachowania pamięci poprzez wpisywanie jej w przyszłość.

Badania opierają się na interpretacji kategorii *genius loci* w odniesieniu do struktury, znaczenia i tożsamości wybranych pomników. Wyniki wskazują, że emocje związane z konkretnymi realizacjami mogą być pomocne w określaniu ich tożsamości oraz jako swoisty punkt wyjścia do dalszych prac modernizacyjnych. Przedstawione przykłady pokazują ogromną rolę krajobrazu w upamiętnianiu. W sposób niebanalny, niebezpośredni przekazują treści miejsca i wydarzeń, zmuszając do czynnego wspominania, budząc emocje i refleksje. Krajobraz jest świadkiem wydarzeń, dlatego od niego powinno się zaczynać budowę miejsc pamięci. O potrzebie takiej formy upamiętniania świadczy pozytywna reakcja społeczeństwa, które doświadcza przebywania w takich założeniach.

Literatura

- Auge M., 2010, *Nie-miejsca. Wprowadzenie do antropologii nowoczesności*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Bogdanowski J., 1976, *Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Cullen G., 1961, *Townspace*. Van Nostrand Reinhold Co.
- Duany A., Speck J., Lyndon M., 2010, *The smart growth manual*. McGraw-Hill, New York.
- Ellin N., 2006, *Integral Urbanism*. Routledge Taylor and Francis Group, London, New York.
- Gehl J., Gemzoe L., 2000, *New City Spaces*. Danish Architectural Press, Kopenhaga.
- Henry-Claude M., Stefanon L., Zaballo Y., 1997, *Principes et éléments de l'architecture religieuse médiévale*. Gavaudun.
- Królikowski J., 2006, *Interpretacje krajobrazów*. SGGW, Warszawa.
- Lefevre H., 2003, *The Urban Revolution*. University of Minnesota Press, Minneapolis, London.
- Lynch K., 1960, *The Image of the City*. The MIT Press, London.
- Nora P., 2009, *Między pamięcią i historią: Les lieux de Mémoire*, [w:] *Archiwum N°2* [<http://www.marysialewandowska.com/wp-content/uploads/2009/08/Archiwum-no2-c2-sprd.pdf>].
- Norberg-Schultz Ch., 1979, *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture: Towards a Phenomenology of Architecture*. Rizzoli, New York.
- Patoczka P., 2012, *Mała architektura we wnętrzach krajobrazu*. Politechnika Krakowska, Kraków.
- Pazderski F., *Czemu przeszłość się pamięta – wokół dyskursu na temat kształtowania się pamięci zbiorowej* [<http://www.drumla.org.pl/czytelnia.html>].
- Rybak-Niedziółka K., 2016, *Analizy krajobrazowe w diagnostyce przestrzeni na potrzeby rewitalizacji*, [w:] *Wybrane zagadnienia rewitalizacji miast w kontekście przemian społeczno-gospodarczych*, P. Lorens (red.). KPZK PAN, 264: 100–118.
- Rykała E., 2011, *Dotknięcie niewidzialnego*, [w:] *Arche*. Stowarzyszenie Genius Loci, Warszawa.
- Skalski J., 2007, *Analiza percepcyjna krajobrazu jako działalność twórcza, inicjująca proces projektowania*. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- Solyga, Śmiechowski, Komorek – zwycięzcami konkursu na pomnik w Smoleńsku [<http://culture.pl/pl/wydarzenie/solyga-smiechowski-komorek-zwyciezcami-konkursu-na-pomnik-w-smolensku>; dostęp: 25.03.2015].
- Strona internetowa National Park Service [<http://www.nps.gov/nama/index.htm>].
- Szarejko D., 2015, *Koncepcja krajobrazu pamięci jako forma upamiętniająca historię i tożsamość małej Ojczyzny na przykładzie nieistniejącej wsi Popówka*. Biblioteka SGGW. Praca magisterska.
- Ustawa z dnia 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych, 1933 [Dz.U. 1933, nr 39, poz. 311].
- Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane, 1994 [Dz.U. 1994, nr 89, poz. 414].

- Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym*, 2003 [Dz.U. 2003, nr 80, poz. 717].
- Ustawa z dnia 2 lipca 2018 o zmianie ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu oraz ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary*, 2018 [Dz.U. 2018, nr 80, poz. 1277].
- Wejchert K., 1976, *Elementy kompozycji urbanistycznej*. Wydawnictwo Arkady, Warszawa.
- Zachariasz A., 2012, *O upamiętnianiu miejsc, wydarzeń, osób i zwierząt w historycznych i współczesnych ogrodach i parkach*, [w:] *Ogrody pamięci w sztuce ogrodowej i architekturze krajobrazu*. Politechnika Krakowska, Kraków.